

José Ma Azkárraga Testor

Universitat de València

José Peinado Cucarella

Al refugi!

Refugi situat a la plaça de la Mare de Déu de València, al jardinet que hi ha just davant del Palau de la Generalitat. Arxiu Històric Municipal de València.

Al refugi!

José Ma Azkárraga Testor

Universitat de València

José Peinado Cucarella

Introducció

Malgrat que una guerra converteix les situacions de violència excepcional en quotidianes, és difícil imaginar el pànic que representaven per als habitants d'aquella València els continus bombardejos a què es veia sotmesa la ciutat. Bombardejos ben planificats que eludien la regularitat per a provocar el màxim terror i desassossec entre la població. La ciutat, que durant els primers mesos del conflicte va quedar allunyada dels fronts, es va veure immersa en la guerra per obra dels avions i els vaixells dels insurrectes amb base en l'illa de Mallorca. Des de gener de 1937 fins a març de 1939, tones de bombes llançades per avions de bombardeig i hidroavions de nacionalitat espanyola, italiana i alemanya, i projectils disparats des de vaixells, van impactar en edificis i en carrers. El bàndol insurrecte no va dubtar a emprar els mitjans més destructius per a exterminar uns oponents que defensaven la legitimitat establida i no va tenir cap tipus d'inconvenient a l'hora d'atacar la població civil de forma indiscriminada. Desgraciadament, es pot argumentar que la Guerra Civil espanyola va esdevenir el primer conflicte a gran escala en què ciutats allunyades del front van ser bombardejades sistemàticament d'acord amb una estratègia militar.

Si bé és cert que durant la I Guerra Mundial els alemanys van bombardejar París i Londres, aquests bombardejos no van ser fets amb la freqüència i la magnitud que després es donarà al litoral mediterrani. Entre 1920 i 1930, després de les experiències de la I Guerra Mundial, es van publicar manuals militars sobre els bombardejos de ciutats enemigues i la utilitat que tenien en la guerra, com ara els escrits per Janson, Lanchester o Townshend, en els quals s'arribava fins i tot a

justificar l'ús de gasos. El primer postula que haurien d'atacar-se les grans ciutats amb gasos tòxics a fi de derrotar l'enemic. De fet, va preconitzar la idea de l'atac preventiu. Lanchester proposava la possibilitat de destruir ciutats senceres com una mesura més de la guerra amb caràcter dissuasiu i Townshend recopila en un memoràndum de la RAF de 1922 diferents mètodes de terror per usar-los en la guerra. L'exèrcit espanyol, sabedor de la importància del pensament militar europeu, va editar un llibre en què es recullen les conclusions d'un simulacre de bombardeig químic fet sobre Varsòvia el 1933 i quines aplicacions tenia per a la defensa.

A part d'aquestes consideracions teòriques, alguns països estaven assajant aquest tipus de bombardejos en les guerres que mantenien a les seues colònies. Els italians a Abissínia, els anglesos a la Xina i a l'Iraq, els Estats Units a Nicaragua, i els francesos a Hama i Damasc. Tampoc no podem oblidar els bombardejos que va fer l'exèrcit espanyol en la guerra del Rif, en els quals va emprar gasos tòxics, i que descriuen Ramón J. Sender i Ignacio Hidalgo de Cisneros¹, ambdós testimonis directes.

Tots aquests antecedents justificaran algunes de les característiques constructives² dels refugis i una sèrie de mesures que es van dictar per a prevenir l'ús d'aquestes armes.

Inici de la construcció de refugis i primeres mesures contra els bombardejos

Les noves maneres de fer la guerra en què la població civil és directament atacada plantegen noves formes de resposta. Els estats no sols han de preocupar-se per millorar la capacitat ofensiva i defensiva del seu exèrcit; també, com

1 María Rosa Madariaga i Carlos Lázaro Ávila, “Estado de la cuestión. Guerra química en el Rif (1921-1927)”, *Historia* 16, 26.324 (2003), pp. 50-85.

2 Hi ha dos treballs pioners que aborden els aspectes constructius dels refugis de València. El primer és un informe que Francisco Taberner Pastor va elaborar el 1999 per al Consell Valencià de Cultura, actualitzat i publicat com a “La Defensa Pasiva: notas sobre la construcción de los refugios antiaéreos en Valencia”, en *València, 1808-2015. La història continua...*, vol. II, Balandra, 2016, pp. 97-119. El segon és un estudi de Jorge Vera de Leyto Aparici publicat com a “Defensa antiaérea y refugios”, en *València, capital cultural de la República (1936-1937)*, PUV, SECC, 2008, pp. 75-99. Aquest darrer article actualitza el que s'havia publicat sobre refugis en un llibre anterior, del mateix autor i d'Antonio Vera Deleito, autoeditat a Requena el 2000.

es palesarà durant la Guerra Civil espanyola, es fa necessària la creació d'algun tipus d'organització dedicada a la defensa de la població contra unes tecnologies de guerra que la fan molt vulnerable. València, que no va arribar a ser front de batalla en tot el conflicte, no sols no va ser evacuada, com en part va passar amb Madrid, sinó que fins i tot va esdevenir ciutat refugi per a desenes de milers de persones que fugien de zones de guerra. Aquest brusc increment de la població complicaria la logística urbana relacionada amb l'allotjament, l'avituallament i la protecció contra els atacs.

En un primer moment, es constitueix la Junta de Defensa Antiaèria, que depenia del Comitè Executiu Popular (Departament de Guerra). Va dictar el seu primer ban el 15 d'octubre de 1936, mesos abans que hi haguera disponibles refugis construïts expressament i que s'esdevinguera el primer bombardeig sobre la ciutat. En aquest ban, signat per l'alcalde president Cano Coloma, s'informa que s'han establert una sèrie de soterranis i plantes baixes de determinats edificis que reuneixen les condicions de resistència estructural per a servir de protecció contra les bombes. S'insta els propietaris a desallotjar-los, a dotar-los de llanternes i a nomenar un responsable que s'encarregue d'obrir-los en cas d'alarma. El ban és exhaustiu a l'hora de donar detalls sobre el comportament que s'ha de seguir en cas de bombardeig: s'insisteix sobretot que cal apagar els llums, si el bombardeig és nocturn, i que cal tancar les claus de pas del gas i de l'aigua; també es persevera en la prohibició de disparar als avions amb pistoles i fusells, acció que degué ser bastant freqüent atesa la reiteració d'aquesta norma en la premsa i en comunicats oficials al llarg de la guerra.

La creació d'aquestes juntes de defensa es basarà en un decret anterior a la guerra, del 8 d'agost de 1935, que plantejava mesures contra els atacs aeris i el possible ús de gasos en aquests atacs, i que donava instruccions per a la formació d'un Comitè Nacional més altres de provincials i de locals. Aquests comitès, subordinats al Ministeri de la Guerra, quedaven encarregats de les tasques de protecció. En un nou decret publicat el 27 de setembre de 1936 s'amplien els comitès amb la inclusió de representants de les organitzacions sindicals i se subordinen a la Sotssecretaria de l'Aire amb l'argument que l'aviació constitueix l'element preponderant en aquesta defensa. Així queda configurada una primera xarxa defensiva que sorgeix del Govern revolucionari de la ciutat i que arribarà a sol-

licitar voluntaris per a participar també en la defensa activa i col·laborar en la construcció de nius de metralladores a les platges.

A partir d'octubre de 1936, i com a conseqüència del ban esmentat abans, la població de València disposarà d'una xarxa de refugis a pesar que encara no l'havien atacada. Aquests primers refugis eren denominats refugis adaptats i en la premsa de l'època es publicaven les adreces de la ubicació i l'aforament que tenien. La intenció era habilitar espais amplis destinats a l'activitat comercial o a l'oci, com ara teatres, cafès o bars, per a convertir-los en espais de protecció mentre durara el bombardeig. Aquests llocs proporcionaven a la població una mena de seguretat psicològica, més que no pas real, en un temps previ a la construcció dels vertaders refugis. La majoria d'aquests espais no hauria resistit l'impacte directe d'una bomba o d'un projectil de gran calibre disparat des del mar. Així ho manifesta Salazar Chapela en el relat d'una alarma:

El refugio se hallaba relativamente cerca de nuestra casa, pues no tuvimos más que seguir por Miguelete, cruzar la plaza de la Reina y andar un poco por la calle San Vicente. En cuanto llegamos me di cuenta de que no se trataba de un refugio sino de la planta baja —un gran almacén vacío— de una casa de tres o cuatro pisos. Aquello era todo lo más un refugio psicológico, como tal apto sólo para proteger del miedo a los inocentes, pero de ningún modo para amparar a nadie de las inclemencias de una bomba³.

Al novembre de 1936 es trasllada el Govern a València, i durant els mesos posteriors es construïran alguns refugis a les seus ministerials, generalment amb poca capacitat, per a donar protecció durant les hores de treball als funcionaris i el personal relacionat. Entre les seus ministerials que disposaven de refugi hi ha la Presidència (Palau de Benicarló, actual edifici de les Corts Valencianes), el Ministeri de la Guerra (Palau del Marquès de Penalba), el Ministeri d'Hisenda (Palau de Moròder, a la plaça de Tetuan, avui desaparegut), el Ministeri de Governació (Palau de Llaurí, al carrer de Samaniego), el Ministeri d'Agricultura (Palau de Trènor, al carrer dels Cavallers) i el Ministeri de Justícia (Palau del

3 Esteban Salazar Chapela, *En aquella Valencia*, Renacimiento, 2001, p. 153.

Marquès de Malferit, al carrer dels Cavallers). Malgrat la incorporació d'aquests nous espais per a arrecerar-se de les bombes, es pot argumentar que la protecció de la ciutat no té una relació directa amb el trasllat del Govern de la República a València; les mesures preses i l'inici de les obres de construcció de refugis són anteriors a la nova situació administrativa i a la ubicació dels ministeris. Inicialment, els refugis ministerials i governatius no estaven oberts al públic; tanmateix, a principis de febrer de 1938, tres mesos després que el Govern abandonara València, la majoria s'obri i s'integra en la xarxa pública. En un comunicat de la Junta de Defensa Passiva, publicat en la premsa, s'informa d'aquesta obertura:

Hacemos público que por gestiones hechas por esta Junta se han abierto al público los siguientes refugios: Ministerio de Gobernación, sótanos de la Lonja, Ministerios de Obras Públicas, Instrucción Pública y Hacienda. En todos ellos podrá penetrar el público en los casos de alarma⁴.

A més dels refugis adaptats oberts al públic que s'anunciaven en la premsa i que solien tenir una major capacitat, també es van adequar espais per a un ús més familiar o per als veïns d'una mateixa escala. Alguns testimonis en relaten l'ús:

Luego, llevándome siempre en brazos, bajamos corriendo por la escalera y, como entre sueños, vi como mis primos y los demás niños de la finca éramos llevados en volandas hasta la portería y, cruzando por la vivienda de la señora Trinidad, la portera, nos conducían hasta la planta baja en donde alguien había encendido una bombilla de muy poca potencia. Aquello era el refugio habilitado por la buena disposición de los vecinos, quienes creían que de caer alguna bomba sobre la casa, allí, en la parte más baja, estaríamos más seguros que en nuestros pisos.⁵

Molts d'aquests espais utilitzats durant tota la guerra, no sols el 1936, eren soterranis o cellers que amb una mínima inversió passaven a ser espais de seguretat. Per a això s'apuntalaven amb bigues de fusta o s'alçaven petites construc-

4 *Adelante*, 3 de febrer de 1937.

5 Francisco Díes Gil, *Yo, entonces, era un niño*, inèdit, 2008, pp. 22-23.

cions de maons que funcionaven com a pilars o pilastres. Haro Tecglen, que de petit va passar a València els mesos de capitalitat, també va deixar testimoni de l'ús dels soterranis, escassos a València, per a arrecerar-se dels bombardejos:

En Valencia daba tiempo, desde que sonaban las sirenas cuando se aproximaban los barcos o los aviones, hasta que cayeran los primeros proyectiles. Tiempo de vestirse y de arreglarse un poco para la pequeña reunión del sótano...⁶

A mesura que es van intensificar els bombardejos es va palesar, a través de la premsa, el descontentament per la desigualtat en la ubicació i en la celeritat a l'hora de concloure'n les obres. Un parell de notícies reflecteixen aquesta situació. La primera, signada per uns veïns de Montolivet, se centra en la manca de refugis a les barriades obreres:

mientras en las calles más céntricas, donde existen edificios de buena solidez, y a la vez también, por ser de mayor lujo, es donde se ha encontrado siempre guarecida la clase capitalista, se han construido y se están construyendo refugios, que por los detalles apuntados ofrecían más demora que las barriadas obreras..., y nos damos cuenta de la mala construcción de los edificios, que al producirse las detonaciones amenazan con derrumbarse; que estas barriadas están habitadas exclusivamente por familias obreras⁷.

I la segona, d'una data tan avançada com gener del 38 i dirigida a la DECA⁸, es queixa de la lentitud per a acabar el refugi:

Los vecinos de las calles de Serranos, Palomino y adyacentes han observado que el refugio situado en dichas calles está aún por terminar, y teniendo en cuenta que todos los que empezaron a construirse al mismo tiempo que éste están terminados, es incomprensible que se haya hecho una excepción como la que nos ocupa. No se

6 Eduardo Haro Tecglen, *El niño republicano*, Alfaguara, 1998, p. 159.

7 *Fragua Social*, 28 de febrer de 1937.

8 Defensa Especial Contra Aeronaus. Al gener de 1938 la gestió dels refugis depenia d'aquest organisme militar.

trata en este caso de una omisión de pulir la construcción del refugio con miras a economías, pues si bien se puede prescindir de la estética, no puede prescindirse de que éste esté dotado de las máximas condiciones de seguridad, ya que para ello falta rellenar el espacio comprendido entre el actual nivel de la tierra y el borde superior de la muralla de ladrillo que evidentemente marca el límite por donde debe terminar el relleno. Además en su parte interior la escalera se halla en pésimo estado, dando lugar a que cuando suena la señal de alarma se produce un exceso de aglomeración de personal en las puertas, debido esto a que los escalones no están terminados, no permitiendo bajar con la rapidez necesaria, lo que se haría de sustituir la escalera por una pendiente de cemento, evitando con ello atropellos lamentables, o por lo menos corrigiendo el defecto terminando aquella⁹.

No podem oblidar l'enorme dificultat que van representar aquestes obres ateses les particulars condicions del subsòl de València, ja que l'escassa profunditat de la capa freàtica d'una banda i les nombroses sèquies ancestrals que el travessen, d'una altra, el fan poc favorable per a les construccions subterrànies. A aquestes dificultats tècniques caldria sumar l'escassetat de mà d'obra derivada de la mobilització d'homes cap als fronts de guerra¹⁰.

Les obligacions dels ciutadans

La tasca de la defensa de València i de la protecció de la població contra els bombardejos no depenia en exclusiva del Govern de la República, ni del Comitè Executiu Popular ni del seu successor a partir de gener de 1937, el Consell Provincial de València. Una part important d'aquesta responsabilitat requeria en els ciutadans mateixos, que havien de complir una sèrie de normes i assumir amb quotes la construcció dels refugis. Entre aquestes normes, la més insistent era la d'evitar que la llum isquera a l'exterior d'habitatges i comerços i il·luminara el carrer a la nit. Aquestes llums podien orientar els avions enemics i ajudar-los a localitzar la ciutat i fixar els objectius.

⁹ *El Mercantil Valenciano*, 29 de gener de 1938.

¹⁰ Lucila Aragó, José M. Azkárraga i Juan Salazar, *Valencia 1931-1939. Guía urbana: la ciudad en la 2ª República*, PUV, 2007, p. 228.

Des d'octubre de 1936 només estava permesa la llum de gas en l'enllumenat públic, que a més s'apagava d'hora, i al maig de 1937, després d'un sagnant bombardeig, s'extremen les mesures de precaució i apareix en la premsa el comunicat següent:

El ministro de Gobernación ha ordenado al director general de Seguridad que desde hoy domingo no se encienda el alumbrado público en Valencia, y que todos los vecinos, al encender la luz eléctrica, vienen obligados a cerrar los balcones sin que sea posible que salga luz al exterior. El contraventor de esta disposición será multado, y en caso preciso detenido¹¹.

La mesura no es limita als veïns i s'insisteix també perquè es complisca també als edificis oficials, com es recull en un comunicat de premsa d'octubre de 1938:

Tanto las casas de vecinos, como los Centros oficiales, mantendrán cerradas puertas y ventanas durante la noche¹².

Es recomanava també l'ús de llum blava, difícil de distingir a grans distàncies, que havia d'instal·lar-se substituint les bombetes habituals. També es donava l'alternativa més barata de pintar les bombetes o de recobrir-les amb cel·lofana blava. A l'abril de 1938 continuen apareixent anuncis en la premsa sobre la necessitat imperiosa d'apagar els llums:

No olvides que prevenir es curar y en caso de bombardeo la prevención es lo primero. Cierra las persianas y contraventanas en el preciso instante que enciendas la luz. ¡Que no salga ni un solo rayo luminoso al exterior! Piensa que si facilitas una orientación al enemigo pueden ser tus hijos las primeras víctimas¹³.

Aquesta directiva no es va complir gaire bé; d'una banda, la substitució de les bombetes va ser lenta i, d'una altra, cal entendre la dificultat de complir-la

¹¹ *El Mercantil Valenciano*, 16 de maig de 1937.

¹² *Fragua Social*, 12 d'octubre de 1938.

¹³ *Fragua Social*, 10 d'abril de 1938.

durant les nits caloroses d'estiu, ja que mantenir les habitacions ventilades comportava romandre a les fosques. Per a accelerar aquesta mesura es van arribar a publicar en la premsa les adreces dels edificis que havien canviat els llums. Es pretenia forçar els propietaris a fer el canvi de la il·luminació per a no ser considerats col·laboradors dels insurrectes. Això, que sembla senzill, va ser un cavall de batalla durant tot el conflicte i objecte de nombrosos anuncis i comunicats.

Els cotxes i altres vehicles de motor tenien l'obligació de portar els fars de color blau o verd, encara que es recomanava no circular els llums encesos en una radi de 15 quilòmetres de la ciutat. Una altra norma que havien de complir els conductors, quan sonava l'alarma, era aparcar el vehicle i acudir tan ràpid com fóra possible a un refugi. Tampoc no s'havia de circular quan s'acabava el bombardeig per no entorpir el pas de les ambulàncies, els bombers i les brigades de desenrunament. La insistència dels comunicats de premsa en que s'al·ludeix a aquesta normativa indica que també va ser difícil d'assumir.

A més de complir la normativa, els ciutadans havien de mantenir la Junta de Defensa, en un primer moment amb una aportació voluntària de dues pessetes, que, posteriorment, es farà obligatòria i es vincularà a la cartilla de racionament. D'aquesta manera qui no tinguera segellat el pagament dels mesos anteriors no tindria targeta per al pa, aliment racionat des de principis de 1937. Aquesta aportació obligatòria no es limitava a les llars; també els comerços i les indústries havien de contribuir d'acord amb el nombre de treballadors que tingueren. La recaptació es feia a través dels dos sindicats principals, que se servien dels porters per a cobrar les taxes —on no hi havia porter s'hi encarregava el vigilant de barri. S'intentava transmetre la idea que no era un impost, sinó una contribució a la seguretat de tothom. Atesa la poca col·laboració ciutadana inicial, l'alcalde Domingo Torres va amenaçar de publicar en la premsa els noms dels que no pagaren aquestes quotes. També, davant la desconfiança de molts valencians a l'hora de pagar les quotes als porters, es va donar l'opció d'acudir a les ofícines de la Junta de Defensa¹⁴. Aquesta darrera mesura va ser molt ben acollida i va comportar un augment de la recaptació. Aquest moment coincideix amb un augment de les donacions, tant de particulars com de col·lectius, algunes d'anò-

¹⁴ *Fragua Social*, 6 d'agost de 1937.

nimes, però la majoria amb nom i cognoms, destinades a sufragar despeses relacionades amb la defensa passiva.

No tothom estava d'acord amb el pagament obligatori, però aquesta taxa es va fixar en la mateixa ordre de creació de la Junta de Defensa Passiva, que indicava que el finançament havia de ser assumit pels veïns. Per a forçar-hi els “insolidaris” es va recórrer al comunicat següent:

Hace unos días se ha publicado una nota de lo recaudado por cada distrito y se ha visto que los barrios populares han respondido bien; pero ciertos barrios de la ciudad han demostrado que su buena voluntad es nula¹⁵.

Els comerços i els tallers, com s'ha dit, també van sufragar la Junta. Es va establir un barem amb relació al nombre de treballadors: les quantitats oscil·laven entre 15 pessetes, si eren menys de 10 els empleats, i 60 pessetes com a quantia màxima, a partir de 20 treballadors. Els bancs de crèdit tenien una quota fixa de 150 pessetes mensuals, i els espectacles també tenien una quota fixa mensual. El frontó pagava en funció dels dies que hi havia partida i tant el futbol com els bous contribuïen amb 0,25 pessetes per entrada. El compliment dels pagaments va ser molt semblant al que van fer els particulars, i durant tot el període es troben comunicats en què es fa una crida a la consciència dels comerços perquè abonin les taxes en el termini indicat.

A l'abril de 1938 les quotes van pujar fins a cinc pessetes per la pujada en el preu dels materials utilitzats en la construcció de refugis. La grava puja un 186 %, un 240 % el ciment, i un 205 % el ferro. També influeix en aquesta pujada de les taxes la quantitat d'obres que es fan simultàniament.

Amb els diners recaptats per la Junta es pagaven els materials i els treballadors de la construcció de refugis, les brigades sanitàries, les brigades de desenrunament, els hospitals de sang, la cura de ferits, la millora d'espais sanitaris com ara cases de socors, els comunicats publicats en la premsa i l'edició de fulls divulgatius per a la població sobre què fer en cas de bombardeig.

Una altra de les obligacions dels ciutadans era prendre mesures per a protegir-se en el moment que sonara l'alarma. El més recomanat era acudir amb la

¹⁵ *Fragua Social*, 29 d'octubre de 1937.

major celeritat als refugis, però també hi havia altres opcions. Nicolás Guillén, sorprès per un bombardeig quan va estar a València per a assistir al Congrés d'Escriptors Antifeixistes, narra les seues impressions d'aquells primers moments de caos que s'esdevenien amb l'arribada dels avions:

El mismo día que llegamos a Valencia, al anochecer, sonaron las sirenas: la ciudad fue bombardeada. Bonita recepción... A Marinello y a mí nos habían instalado en una misma pieza de hotel, un hotel que estaba situado en la muy valenciana calle de la Paz. Nos apresuramos a vestirnos, pues alguien nos tocó a la puerta mientras gritaba "¡Al refugio, al refugio!". Cuando salimos nos dimos cuenta que la gente corría en una misma dirección, lo que nos hizo pensar que el refugio, como así fue, se encontraba en ella. Entramos de inmediato, y el espectáculo que se nos ofreció no era de los más tranquilizadores. Sobre todo llamaba dolorosamente la atención los niños menores, apretados compulsivamente por sus madres. Al cabo de cierto tiempo —en este caso pudo haber sido una hora— sonaron las sirenas nuevamente, lo cual quería decir que el peligro había cesado. En la madrugada volvieron las sirenas a sonar y se repitió el espectáculo, sólo que en condiciones más modestas, pues sin duda la gente tenía más sueño que por la tarde. Mientras la alarma duró, se oyeron los disparos de los antiaéreos y, a espacios regulares y profundos, los de las bombas fascistas¹⁶.

Un altre exemple d'aquell desconcert que provocaven els bombardejos i de la dificultat d'ajustar-se a les normes dictades el tenim en el testimoni de Lillian Hellman:

Dos mujeres que pasaron corriendo junto a mí me gritaron algo que no pude entender; entonces empecé a correr hacia una plaza que no conocía, pensando que mientras se oyeran las sirenas tenía tiempo de refugiarme de los aviones. En medio de la plaza había un policía gesticulando; aflojé el paso con la esperanza de adivinar qué decía, pero no pude averiguarlo y seguí corriendo hacia un tramo desierto de la calle. El policía empezó a gritarme, pero mi español es muy pobre y no le entendí. Se enfadó cuando me detuve a esperarle. [...] Me señaló un banco, me empujó y siguió

16 Nicolás Guillén en Josep Sorribes (coord.), *València (1808-1991): en trànsit a gran ciutat*, Biblioteca Valenciana, 2007, pp. 296- 297.

corriendo. Cuando me arrastré debajo del banco, las sirenas habían dejado de sonar. [...] Oí un tremendo estruendo que se iba acercando, como si una ola gigante rompiera contra las rocas. Y luego otro ruido, esta vez me pareció oírlo más lejos. No sé cuánto tiempo estuve debajo del banco, pero el miedo que sentía era mucho más del que podía soportar. Asomé la cabeza, intenté rehacer mentalmente el camino entre las calles por las que había pasado y atravesé la plaza a la carrera. Las calles estaban vacías y me di cuenta que estaba haciendo precisamente lo que me habían dicho que no hiciera durante un ataque aéreo...¹⁷

L'ordre deia: “No circules més que hasta el refugi més pròxim, protegint-te de les parets. No te obstines en buscar la protecció absoluta. Aprovecha todo lo que ofrezca una garantía, aunque no sea grande”, i des de la Junta es demana als vianants que quan sone l'alarma, si no estan prop d'un refugi, es resguarden dins dels patis o de les plantes baixes, com conta Gil-Albert:

Nos refugiamos en la planta baja de unos desconocidos que, con la puerta abierta, dejaban, afables, que les invadieran su hogar. Fuera, se iniciaron las explosiones y, el retumbar no muy lejano nos transmitía una vibración profunda como de trabajo de mina o de perforación de monte. Los dueños del inmueble no se mostraban afligidos, al contrario de una vieja señora que gemía, cara a la pared, sentada junto a un piano¹⁸.

A més de la solidaritat espontània, una ordre promulgada per l'Ajuntament demanava als veïns que “no se eche a nadie de ninguna planta baja, ni de ningún portal durante las alarmas”.¹⁹

Respecte a la mesura d'utilitzar les plantes baixes habilitades, es va plantejar el debat de si haurien de mantenir-se permanentment obertes o si havien d'estar tancades fins que les obrira la persona encarregada. La mateixa qüestió es plantejava amb els refugis públics. Tenir-los tancats implicava dependre de la puntualitat de la persona encarregada, que havia d'acudir i obrir-los tan bon

¹⁷ Lillian Hellman, *Autobiografía*, Ediciones JC, 2005, p. 77.

¹⁸ Juan Gil-Albert. *Memorabilia*, Tusquets, 1975, p. 234.

¹⁹ *Fragua Social*, 11 de febrer de 1938.

punt sonara l'alarma. Al novembre de 1937 es decideix que els refugis només s'obriren en cas de bombardeig²⁰ a pesar que apareixen queixes en la premsa per la manca de diligència d'alguns encarregats que arribaven tard²¹. Tanmateix, tenir-los oberts les 24 hores del dia generava problemes d'ocupació prolongada, ja que en alguns casos s'empraven com a habitatge, i de brutícia. Això havia passat al metro de Madrid i es volia evitar una situació semblant. El debat es revifava cada vegada que hi havia un bombardeig i, sobretot, quan el bombardeig el feien avions a baixa altura i amb el motor apagat, cosa que impedia detectar-los amb prou antelació per a donar l'alarma amb temps perquè la població reaccionara. Amb l'increment dels bombardejos l'any 1938, al gener de 1939 es torna a parlar d'obrir els refugis. L'alcalde reconeix que no hi havia prou personal per a atendre aquesta tasca i que havia demanat ajuda a les autoritats militars de València per a mantenir-los oberts però vigilats. I per a resoldre el problema de la neteja, que moltes vegades era molt deficient, la Junta de Defensa es dirigeix a la població amb anuncis com aquest:

Esta Junta aprovecha la ocasión para rogar a los ciudadanos todos, que utilizan refugios y locales destinados a refugios, guarden durante su permanencia en los mismos la mayor compostura, absteniéndose de fumar, comer y ensuciar los locales para evitar la suciedad y la constante infección de los mismos, así como para no perjudicar los géneros y muebles de los establecimientos cedidos humanitariamente para refugios²².

Les parets de molts refugis encara conserven rètols que instaven el manteniment de la netedat, no tirar residus i no escopir. També per a pal·liar aquest problema, la Junta es dirigeix a l'Agrupació de Dones Antifeixistes, al novembre de 1938, per a sol·licitar la seua col·laboració en les tasques de neteja²³.

La principal queixa que va tenir la Junta sobre el comportament dels valencians quan es produïen les alarmes va ser la de les aglomeracions que es formaven a la porta dels refugis, com es comprova en aquesta nota:

²⁰ *Fragua Social*, 21 de novembre de 1937.

²¹ *Fragua Social*, 1 de novembre de 1938.

²² *Fragua Social*, 16 de juny de 1937.

²³ *Adelante*, 9 de juliol de 1938.

La Junta de Defensa Pasiva de esta capital ruega encarecidamente que en los momentos de darse la alarma se abstenga el vecindario en general de pararse en las puertas de los refugios, pues con ello se evita las aglomeraciones en el crítico momento de estar bajo fuego de la aviación facciosa, y requiriendo al mismo tiempo, se abstengan de entrar en los mismos hasta no estar alojadas las mujeres, ancianos, niños y heridos o enfermos²⁴.

Sobre aquest tema abunden els avisos publicats en la premsa que denuncien els problemes d'accés als refugis:

la entrada a los refugios son un maremágnun: escándalo, algarabía, impedimenta, congestión, disputas... y, por lo regular, las mujeres y los niños se quedan fuera, porque la representación viril de retaguardia quiere refugiarse...²⁵

Aquest caos que es produïa quan la gent s'amuntegava per a entrar als refugis també es donava a la nit i, això, malgrat que moltes persones van deixar d'acudir als refugis per por dels refugis mateixos o per les múltiples vegades que sonava l'alarma i no hi havia un bombardeig. Tres testimonis recullen aquesta situació de desídia:

Por las noches resultaba imposible dormir a causa de los continuos bombardeos, agravados por la actitud, sin duda justificada, del director del hotel, que obligaba a todos los huéspedes a levantarse de la cama y bajar al zaguán, aunque la seguridad fuese relativa. Adormilados, vestidos o medio desnudos, cubiertos con las prendas más extrañas, los huéspedes del hotel se reunían todas las noches en el hall, esperando pacientemente que terminase el bombardeo. Algún que otro viajero se aventuraba hacia el refugio más cercano, a más de doscientos metros de distancia, mientras que una minoría, a pesar de las exhortaciones del hotelero, conseguía permanecer tranquilamente en la cama²⁶.

²⁴ Adelante, 31 d'agost de 1937.

²⁵ *Fragua Social*, 25 de maig de 1937.

²⁶ Constanza de la Mora, *Doble esplendor*, Gamir, 2004, p. 412.

Una nit estàvem sopant la Sofia i jo a casa dels meus pares escoltant Ràdio València que emetia la tocateta de moda d'aquells dies. [...] De sobte s'interrompé la música i una veu greu digué: "Atención, atención, la alarma es de aviación, calma y serenidad, todo el mundo a los refugios". Els de casa ens digueren que no acostumaven a anar-hi, el refugi era lluny i fins aquell moment l'objectiu era sempre el port, així que continuàrem sopant²⁷.

En Valencia eran frecuentes los bombardeos. Muchos días los aviones franquistas nos visitaban tres y cuatro veces, de día y de noche. Los vecinos de mi barrio salían a tenderse en el campo, frente a las casas, donde aún no estaba urbanizada la calle, había cuadros cultivados. Otros se refugiaban en el edificio de la nueva Facultad de Medicina, que no ofrecía garantía alguna. Los de casa no salíamos. Las mujeres solían refugiarse en el hueco de la escalera. Acabamos por no abandonar la cama, si las agresiones eran nocturnas²⁸.

I el testimoni de Carlos Llorens, on conta la dramàtica experiència de sa mare, ens explica aquest temor dels refugis:

Cerca de nuestra casa, en la Gran Vía Germanías, se había construido un buen refugio de hormigón armado, proyectado y dirigido por los Arquitectos e Ingenieros del Sindicato de Técnicos, como los demás de la ciudad. Cuando la sirena de los servicios antiaéreos daba la alarma, mi familia, juntamente con los demás vecinos de la casa y de la barriada, corría al refugio, donde permanecía hasta la señal de cese de la alarma. Una de las veces, mi madre, con tanto apresuramiento, se tropezó a la entrada del refugio, cayendo al suelo. Resultó pisoteada y magullada por los que seguían afluyendo, que no podían darse cuenta de la índole del entorpecimiento de los pies. Tan maltrecha quedó mi madre que ya no tuvo ganas de volver a refugiarse en la cueva subterránea de la Gran Vía. Desde ese accidente prefirió siempre quedarse en casa con mi padre, resignada a "lo que Dios quiera". Únicamente, cuando ya había pasado el turbión de vecinos por la escalera, se salía a esta y en ella se quedaba, porque todos decían que allí era el lugar más seguro²⁹.

27 Gonçal Castelló, *València dins la tempesta*, Bullent, 1987, pp. 140-141.

28 Vicente Marco Miranda, *In illo tempore*, Consell Valencià de Cultura, 2005, p. 454.

29 Carlos Llorens, *La guerra en Valencia y en el frente de Teruel*, Fernando Torres, 1978, p. 142.

Davant aquests comportaments de permanència a les portes dels refugis formant grups i entorpint l'accés, el governador civil va decidir imposar sancions per a evitar-ho. Fins i tot es va dictar una norma per la qual també es podia multar aquells que no anaren al refugi i es quedaren a casa o al carrer³⁰.

Al carrer era habitual contemplar grups de curiosos que volien veure les evolucions dels combats aeris entre els caces republicans i els bombarders, o simplement volien veure l'encert de la defensa antiaèria:

todo el mundo se queda estático sobre la acera, sobre el paseo de la plaza, para después con toda suficiencia comentar en el café las evoluciones que ha efectuado el avión, cómo han funcionado las baterías antiaéreas³¹.

Respecte a l'artilleria antiaèria i la forma de repel·lir les agressions aèries, es van suscitar irades protestes en comprovar els vianants com les bateries disparaven els projectils sobre una zona en què no volaven avions. L'explicació estava en la defensa dels dipòsits de gasolina, al costat del port, per a la qual es creava una cortina de foc amb l'objectiu d'impedir l'aproximació dels aparells enemics³². Aquests grups de curiosos generaven un altre problema quan s'afanyaven a acudir, una vegada acabat el bombardeig, als llocs sinistrats per a conèixer de primera mà què havia passat. De nou, aquesta curiositat morbosa entorpia l'actuació de les brigades de desenrunament i de l'auxili sanitari.

Característiques constructives dels refugis

Quan a l'estiu i la tardor de 1936 s'aborda la construcció de refugis d'una manera generalitzada per a tota la població es tenen en compte una sèrie de requeriments bàsics. Aquests refugis havien de protegir de les ones expansives, de la metralla i dels impactes directes produïts per bombes d'aviació de fins a

³⁰ *Fragua Social*, 7 d'octubre de 1938.

³¹ *Adelante*, 27 d'abril de 1937.

³² Sobre aquests fets és molt aclaridor el testimoni de Guillermo Pérez, artiller de la DECA, recollit en una entrevista que pot veure's en <<http://www.uv.es/republica/plano/seniales/guillermo.html>> [consulta: 2 de gener de 2017].

250 quilograms. També havien de suportar impactes de canons navals de gran calibre³³. El pes dels projectils més utilitzats en aquells anys oscil·lava entre els dos quilograms de les bombes incendiàries més petites i les trencadores entre 100 i 200 quilograms. Si bé és cert que els alemanys de la Legió Còndor van utilitzar bombes de 500 quilograms al Maestrat, de forma experimental, no hi ha constància que s'usaren contra la ciutat de València.

Els refugis de major resistència són aquells que s'excaven en una muntanya, se situen sota una estratificació rocosa o arriben a una gran profunditat. Almeria, Cartagena, Barcelona o Madrid van poder aprofitar aquestes circumstàncies i a més, en el cas de les dues darreres ciutats, disposaven de túnels del ferrocarril suburbà³⁴. A València, per contra, no es dona cap d'aquestes condicions. Construïda sobre una planura de materials tous d'al·livió, la ciutat no disposa d'un subsòl dur o rocós. D'altra banda, com ja s'ha comentat anteriorment, el nivell freàtic es troba molt pròxim a la superfície, la qual cosa fa impossible approfondir prou per a soterrar una construcció i aconseguir la màxima seguretat. Els refugis construïts al centre de la ciutat tenen una profunditat mitjana de tres metres sota terra i es construeixen dos metres cap amunt de formigó. Als espais més pròxims al port la profunditat era de només un metre i, per a compensar aquesta condició que els feia oferir una major exposició a les bombes i els projectils, es canvia el tipus de coberta. Mentre que els refugis del centre disposaven d'una coberta plana, els situats prop del port disposaven d'una coberta apuntada, amb una morfologia que recordava les piràmides, construïda amb formigó enriquit sobre un mallat de ferro de vint centímetres de quadre, semblant al que s'utilitzava per a la construcció dels molls.

Als refugis del centre, la solució davant l'escassa profunditat a què es podia arribar va ser col·locar una protecció elevada a manera de planta baixa. Aquest espai, amb una carcassa de formigó i ferro, disposava d'uns buits que s'omplien amb materials tous, arena de platja i algues, que tenien la funció d'interrompre

33 Els canons dels creuers de l'època, com ara el *Canarias* o el *Baleares*, llançaven projectils de 116 quilograms i els de la classe *España*, de 385 quilograms.

34 El metro de Madrid es va inaugurar el 1919 i durant els anys de guerra va romandre obert i utilitzat com a refugi i, algun tram, com a polvorí. El metro de Barcelona, inaugurat el 1924, disposava d'uns trenta accessos durant el període bèl·lic i també es va utilitzar com a refugi i com a dipòsit de material bèl·lic.

l'ona vibratòria produïda després d'una explosió i evitar que causara algun perjudici als ocupants del refugi. La funció de frenar la penetració de la bomba o el projectil corresponia al mallat de ferro i al formigó.

Quant a la forma d'excavar, se seguien dos procediments. El primer, del que a penes hi ha exemples a la ciutat de València per l'alt nivell freàtic, consisteix a obrir una galeria mitjançant tècniques aplicades a les mines. Aquests refugis de galeria o de mina, com el que es va construir a Almeria a 9 metres de profunditat, són estrets, de no més de 2 metres d'amplària i d'1,80 a 2 metres d'altura. Es perforava el subsòl i es col·locava una estructura de fusta separada del sostre i de les parets del túnel. Aquest buit, entre la fusta i la paret, s'omplia de formigó i, quan aquest s'enduria, es retirava la fusta. En alguns casos, com en els petits refugis per a tropa que hi ha al llarg de la Línia de Defensa Immediata de València, ni tan sols es col·locava el formigó i es confiava la resistència del refugi a la profunditat i a la solidesa del substrat. Dos exemples a la ciutat de València de refugis excavats amb aquesta tècnica són el refugi privat del carrer de Fernando Gassent (actual carrer de Gabriel Miró) i el siti al carrer de la Unió Ferroviària (actual carrer de Sueca).

L'altre procediment de construcció, l'utilitzat en la majoria dels refugis de València, era l'excavació a cel obert, que en molts llocs, com a la Gran Via, va necessitar lluitar contra les filtracions d'aigua³⁵. Una vegada extreta la terra i condicionat el buit, es construïen el terra i les parets amb formigó armat i ferro per després, amb lleugeres variacions en funció del tipus de refugi, voltat o allindanat, cobrir-lo amb una llosa de formigó el gruix de la qual depenia de la ubicació del refugi, ciutat o port, i de la profunditat assolida. Quant als accessos, se n'exigia un mínim de dos: es pretenia amb això garantir l'evacuació dels ocupants en el cas que un impacte bloquejara una de les eixides. Els accessos eren diferents i estaven adaptats als espais disponibles i, encara que els més comuns eren les escales, perquè requerien una menor ocupació de superfície, es podien combinar amb rampes. Un exemple d'aquesta combinació es troba al refugi del carrer dels Serrans: l'accés des d'aquest carrer és per una escala mentre que per

35 Agustín Safón Supervía i José Daniel Simón Riera, *Valencia 1936-1937. Una ciudad en guerra*, Ajuntament de València, 1986, p. 101.

a l'accés des del carrer de Palomino s'usa una rampa. Als refugis privats, que per a obtenir el permís de construcció havien de tenir com a mínim dos accessos també, s'han trobat escales de mà, de fusta i de caragol.

Els accessos tenien espais colzats, és a dir, que els corredors canviaven de direcció almenys dues vegades en un angle de 90 graus. La raó d'aquesta disposició era protegir els refugiats de les ones expansives produïdes per les explosions i de la metralla, ja que aquestes haurien penetrat a l'interior del refugi si l'interior haguera estat connectat directament, en línia recta, amb el carrer.

Un altre requeriment dels refugis era un sistema de ventilació amb l'objectiu de garantir una aportació de prou aire per a les persones que romanien a l'interior, ja que per les característiques constructives era difícil una ventilació natural. Es va calcular que l'aire necessari era de 2 m³ per plaça i hora, i per a aconseguir aquest flux es van instal·lar, a tots els refugis construïts per la Junta de Defensa Passiva amb capacitat para més de 50 persones, uns extractors amb prou potència per a generar-lo. Aquests extractors prenen l'aire més calent i carregat de CO² de la part superior de l'habitable i el conduïen a l'exterior per mitjà de canalitzacions situades sota terra o, en alguns casos, per l'interior de les bancades (refugi del col·legi Balmes, refugis de la Gran Via del Marquès del Túria). S'accionaven amb electricitat, però tenien també un sistema manual per a accionar-los per mitjà d'una maneta en cas de tall en el subministrament. En alguns refugis més grans, i en el cas dels escolars, la maquinària del sistema de ventilació es trobava allotjada en una petita cambra, que tenia al voltant de 4 m², situada a l'extrem d'una de les galeries. Si el refugi tenia una gran capacitat, com ara el projectat a l'Estació Valenciana de Ferrocarrils, prop del Pont de Fusta, que podia albergar fins a 1.375 persones, es col·locaven dos extractors acarats. Encara que l'aire de l'exterior entrava simplement per la pressió atmosfèrica per a omplir el buit de l'aire extret, alguns refugis disposaven d'aparells amb la doble funció d'extracció i ventilació³⁶. Mereix esmentar-se el sistema que es va instal·lar en alguns refugis (carrer de Ripalda, Monestir de la Trinitat) amb trapes per a tancar la presa d'aire que es feia a nivell de terra i amb una espècie de xemeneia elevada per a prendre l'aire a més de deu metres d'altura. Aquest

36 José Peinado Cucarella, *La defensa de la ciudad de Valencia durante la Guerra Civil Española*, tesi doctoral, València, 2016, p. 128

sistema estava pensat per a ser utilitzat en el cas que es produïra un bombardeig amb gasos tòxics, que, per fortuna, mai no es va dur a terme.

Pel que fa a la velocitat de construcció de refugis, aquesta es va alentir el 1938 per dues raons. D'una banda, l'escassetat dels materials de construcció, ferro i ciment, dels quals una part important dels disponibles s'estaven utilitzant en la construcció de la Línia de Defensa Immediata per a protegir la ciutat. D'altra banda, com a conseqüència directa d'aquesta escassetat, la pujada de preus d'aquests materials. D'aquesta manera el temps mitjà de construcció d'un refugi, de sis mesos al principi de la guerra, es va allargar gradualment i molts dels projectats no es van acabar o ni tan sols es van començar.

Tipus de refugis i ubicació

Són diferents les classificacions que es poden aplicar als refugis construïts a València durant el període bèl·lic. D'acord amb la morfologia, podem parlar de refugis subterranis, de galeries voltades o de sala quadrangular amb columnes, i de refugis en superfície amb cobertes de forma piramidal o en pla inclinat. Entre aquests darrers hi ha els construïts a la zona del port i el construït a l'edifici de la Capitania, recolzat sobre el mur de l'església de Sant Domènec, que va utilitzar Azaña³⁷.

Quant a l'origen i la destinació, s'han esmentat anteriorment els soterranis i les plantes baixes que es van adaptar per a donar protecció a la població en un primer moment, i els refugis governamentals construïts a les seus oficials. Caldria afegir-hi els refugis públics o de districte, els refugis escolars, els refugis en fàbriques, els refugis privats i els refugis antimetralla.

Els públics de districte van ser construïts expressament, i pagats pels veïns, per a arrecerar la població de la zona i els vianants que pogueren circular pels voltants en el moment de l'alarma. La construcció d'aquests refugis es va iniciar a finals de 1936 i es van anar inaugurant durant els anys 1937 i 1938. En una carta oberta del que va ser ministre d'Obres Públiques, Julio Just, aquest explica que es tenia previst fer 112 refugis públics a la ciutat, però que, a causa de la poca

³⁷ Aquest refugi, que encara existeix, els militars l'han transformat en celler on celebrar esdeveniments.

col·laboració de la ciutat i dels veïns en el finançament, van quedar reduïts a 41, ubicats principalment als barris cèntrics.

Els refugis escolars tenien com a finalitat la protecció de l'alumnat que acudia a les múltiples escoles que hi havia a València, i d'aquesta manera facilitar l'assistència per a mantenir la normalitat acadèmica. El primer criteri comú per a construir un refugi en una escola va ser poder disposar d'un pati ampli on situar-lo. Aquest criteri només el complien alguns col·legis, ja que en aquells anys la majoria estaven instal·lats en pisos o en plantes baixes. En aquest cas es va recórrer a situar-los en un lloc pròxim. Aquests refugis compartien un disseny comú: dues galeries voltades paral·leles i una rampa d'accés en cadascun dels extrems, sobre el qual es feien les modificacions necessàries en funció de la superfície disponible. Els primers refugis escolars van estar preparats a finals de 1937 i es van iniciar durant els primers mesos de 1938 les obres als grups escolars següents: Cervantes, Octubre, Lluís Vives, Balmes, Mirasol, Blasco Ibáñez (avui, Jesús-Maria), Félix Bárcenas (Ciril Amorós, 60), Mayoral (Ajuntament) i Mariano Aser. Es detecta un nombre més gran de projectes a principis de 1938, potser per la influència de dos nefastos bombardejos que van tenir lloc a Barcelona al gener i al març d'aquell any i que van provocar la mort de desenes d'infants que estaven a l'escola. En el cas del refugi que es conserva en l'IES Lluís Vives, la seua construcció va ser bastant tardana, atès que es va licitar a l'agost de 1938³⁸. Entre els intents d'adaptar a la infància l'ús d'aquests espais, en principi lúgubres, destaquen els Mickey Mouse pintats a la paret del refugi del carrer de Ruaya i la popularització d'una cançoneta, el 1937, que cantaven els infants quan baixaven als refugis³⁹:

Si tocan las sirenas,
chim pum,
vete al refugio,
chim pum,
vete al refugio,
porque viene la pava,

³⁸ *Gaceta de la República*, 2 d'agost de 1938, pp. 509-510,

³⁹ Francisco Díes Gil, *Yo, entonces, era un niño*, inèdit, pp. 20-21.

chim pum,
con sus bombitas,
chim pum,
con sus bombitas
y nuestros aviones,
chim pum,
tiran bombones,
chim pum,
tiran bombones.

L'estimació de la inversió que van fer als refugis escolars es pot quantificar en 405 pessetes per plaça, de les quals la meitat era pagada pel Ministeri d'Instrucció Pública i l'altra meitat per l'Ajuntament.

Els refugis construïts en indústries i tallers van servir per a donar seguretat i protecció als treballadors. Molts d'aquests llocs van transformar l'activitat per a la fabricació de material de guerra, armes i municions, i es van convertir en objectiu de l'aviació franquista. La majoria d'aquests refugis van desaparèixer quan, a principis dels setanta, es va iniciar l'èxode de fàbriques i tallers cap als polígons de la perifèria, amb el consegüent enderrocament i la posterior edificació d'habitatges (en aquells anys sense cap tipus de supervisió arqueològica). Entre els refugis fabrils supervivents hi ha el de Bombas Gens, al qual probablement es puga accedir quan acabe la instal·lació cultural que s'està duent a terme a l'antiga indústria, el de Macosa, amb destinació incerta, i el que s'ubica sota un estudi d'art que utilitza una nau que va ser fàbrica, al carrer del Marquès de Caro.

Quant als refugis privats, aquells construïts per un particular, una comunitat de veïns o un comerç, se'n comptabilitzen més d'un centenar. El nombre es veu incrementat de forma notable el 1938, quan els bombardejos es fan més freqüents. Es caracteritzen per les petites dimensions que tenen i per una infinitat de solucions constructives, ja que la majoria es construeix als soterranis i a les plantes baixes dins dels edificis ja existents. Els plànols que es conserven en l'Arxiu Històric Municipal donen fe d'una intensa activitat constructiva durant aquell any. Tancats, i cegats una majoria, després de la guerra, van ser oblidats.

Els refugis antimetralla consistien en soterranis de grans dimensions, amb instal·lació elèctrica i de ventilació. Aquests refugis, sense reforç a la part superior, servien per a apartar la població del carrer i protegir-la tant de l'ona expansiva com de la metralla produïda per l'explosió d'una bomba. Ubicats al centre de la ciutat, encara avui es conserven molts d'aquells soterranis encara que totalment transformats. Entre aquests, el soterrani de l'edifici de la Unió y el Fénix, enfront de l'Estació del Nord, i el soterrani de l'edifici del Banc Vitalici, en la confluència de Periodista Azzati amb Marquès de Sotelo.

Conclusions

La ciutat de València va disposar d'una important xarxa de refugis, construïts en un temps rècord malgrat les dificultats del subsòl i les penúries del període de guerra. S'han comptabilitzat 73 refugis subterranis adaptats, 41 de públics de districte i 13 d'escolars, que sumen un total de 127. La necessitat de protecció per l'increment dels bombardejos de l'any 1938 fa que dels 127 es passe a 300 en menys d'un any, xifra que se supera al final de la guerra fins a arribar als 342 refugis. Les notícies de premsa i la documentació d'arxiu ens diuen que durant els anys 1938 i 1939 els valencians no cessen en la tasca de protegir-se dels bombardejos, construint refugis fins a uns pocs dies abans de l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat.

La informació sobre els refugis que es troba en l'Arxiu Històric Municipal, principal font de dades per a aquest estudi juntament amb els testimonis personals, és incompleta i de vegades confusa. S'han perdut molts dels plànols, apareixen projectes que no van arribar a fer-se i altres, que sí que es van dur a terme, no tenen el projecte corresponent. També cal tenir en compte que molts es van construir de forma il·legal, sense passar pels tràmits de presentar un projecte signat per un arquitecte o un enginyer perquè els visara l'arquitecte municipal. Per tant, no és impensable que continuen apareixent més refugis durant els propers anys. També es pot donar el cas de refugis reformats per a un ús posterior i que en aquesta reforma hagen perdut tota traça de l'ús inicial.

Dels coneguts, molts van ser demolits completament a partir de 1947, any en què una possible intervenció dels aliats a Espanya va quedar descartada. Altres

van perdre la part aèria i els accessos van ser cegats (plaça de la Mare de Déu, al costat del Palau de la Generalitat, plaça del Patriarca, carrer de Ruaya, Gran Via Germanies, o els situats al llarg de la Gran Via del Marquès del Túria...). També els escolars sitis al col·legi Cervantes o al col·legi Lluís Vives es van cegar, de manera absurda, després de les reformes empreses en aquests centres escolars durant els anys noranta. Amb més bona sort van resultar els que van tenir alguna utilitat posterior, com a magatzem (Institut Lluís Vives, Trinitàries i Carmelites), com a vestidor (col·legi Jesús-Maria i Gran Associació), com a casal faller (Serrans i Ripalda) o com a arxiu (Ajuntament). Un refugi manté de manera excepcional, encara que deteriorats pel pas del temps, tots els elements. Es tracta del refugi escolar situat sota el col·legi Balmes. Cegat al poc de temps d'acabar la guerra, es va obrir el 2004 quan el col·legi es va reformar i s'hi va poder trobar des de la maquinària de ventilació, la pintura amb la seua ornamentació i amb els seus colors originals, els bancs correguts, els excusats per als xiquets, fins a la retolació amb indicacions de la capacitat del refugi (1000 infants) o sobre comportament (prohibició de fumar). Només ha perdut una de les rampes d'accés, que ha quedat cegada per la construcció d'un nou menjador. Malauradament, la visita a aquest refugi s'ha vist obstaculitzada per la poca predisposició de la direcció del col·legi.

En una sèrie d'informes del Consell Valencià de Cultura, emesos des de 2004 i recollits i ampliat en un altre de 2016⁴⁰, es marquen el que podrien ser les línies directrius de la conservació i la posada en valor d'aquest patrimoni, alhora que expressa preocupació per l'estat en què es troba. En la pàgina 8 d'aquest informe se cita un paràgraf de l'informe de 2004:

aunque la Comunidad Valenciana cuenta con un patrimonio mueble e inmueble de la guerra muy rico (aeródromos rurales, trincheras, y bunkers, refugios antiaéreos urbanos, fortines en zonas costeras, fábricas de armamento Museo Militar de Valencia, etc.), todavía se carece de una conciencia (insistimos en que nos referimos al 2004) de lo que representa su valor histórico, patrimonial, arqueológico y económico.

40 Comissió de Llegat Històric, *Informe sobre los refugios antiaéreos en la Comunidad Valenciana*, Consell Valencià de Cultura, aprovació en el ple de 25 de gener de 2016

I continua expressant la queixa següent:

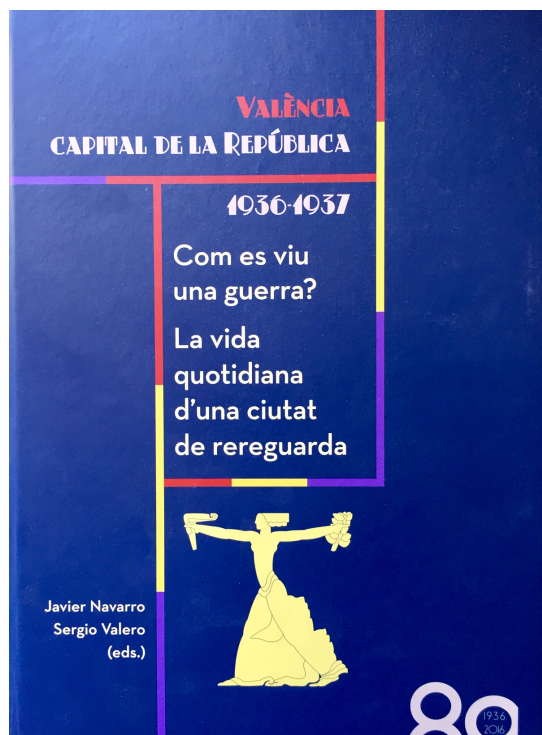
Pese a los avances conseguidos en la recuperación de ese patrimonio, aún no existe ningún inventario general completo de los restos de la Guerra Civil, y solo una parte ínfima del conjunto goza de alguna protección y reconocimiento oficial, ya que pocos ayuntamientos han declarado bienes de relevancia local los elementos presentes en su municipio.

Aquesta situació ha anat millorant, però encara s'està lluny d'assolir les condicions òptimes. El camí que s'ha de seguir en aquesta línia és molt clar i així ho reflecteixen Andrea Moreno i Àngela Muñoz en les conclusions d'un estudi sobre refugis publicat el 2011⁴¹:

Possibilitar la visita d'aquest vestigis requereix estudiar-los, conservar-los i fer-los accessibles al públic. El paper de l'arqueologia en aquest procés és fonamental. Una catalogació exhaustiva amb el pertinent estudi de contextualització històrica, i les posteriors mesures de difusió amb la creació, per exemple, d'una cartografia digital georeferenciada, un entorn web [...] i la museïtzació d'algun/s d'aquest llocs com a espais de memòria donaria reconeixement i afavoriria l'ús didàctic, cultural i cívic del patrimoni bèl·lic més recent.

L'Ajuntament de València ha pres mesures en aquest sentit i la restauració i l'obertura al públic dels refugis que es troben a l'ajuntament mateix i al carrer dels Serrans representen un canvi radical respecte a la posició adoptada per les anteriors corporacions municipals conservadores davant aquest patrimoni.

⁴¹ Andrea Moreno Martín i Àngela Muñoz Ballester, "Arqueologia de la memòria: els refugis antiaeris a la ciutat de València", *Saguntum*, 43 (2011), p. 187.

© D'esta edició: AJUNTAMENT DE VALÈNCIA
Regidoria de Patrimoni Cultural i Recursos Culturals
Servei de Recursos Culturals

© Dels textos: els autors

© De les imatges: Arxiu Històric Municipal, Ajuntament de València; Archivo Histórico del PCE; José Lázaro Bayarri, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu; Joaquín Sanchis Serrano, Finezas, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu; José Huguet, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu; José María Azkárraga; Noelia Rangel López; José Aleixandre; Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu; Rafael Solaz Albert; Walter Reuter, Arxiu Associació Cultural Institut Obrer (ACIO); José Bonet; Jorge Romero Ariño.

Disseny gràfic: Rosa Alberó

València, capital de la República (1936-1937).

Els perfils d'una ciutat en guerra

ISBN (obra completa): 978-84-9089-048-6

ISBN (vol. 2): 978-84-9089-069-1

Dipòsit legal: V-937-2017

Muntatge i impressió: Gráficas Royanes